

М.І. Хавронюк,

*доктор юридичних наук, професор
(Центр політико-правових реформ,
директор з наукового розвитку)*

КРИМІНАЛЬНЕ ПОКАРАННЯ: ЩО ЗМІНИЛОСЯ ЗА ОСТАННІ П'ЯТЬ ТИСЯЧ РОКІВ?

За час свого існування земляни зробили більше трьохсот наукових відкриттів, які без сумніву можна назвати великими, – від писемності і визначення тривалості року (приблизно 4000 рік до н.е.) до відкриття бозона й висадки на Марс 900-кілограмового марсохода з повноцінною дослідницькою лабораторією (2012 рік). Більш ста із цих відкриттів належать ХХ століттю. Одне з найбільших – квантовий характер випромінювання й поглинання енергії (Макс Планк, 1900 р.); саме завдяки йому розвилися атомна енергетика, електроніка, гenna інженерія і потужний поштовх одержали астрономія, фізика і хімія. Імена таких представників природничих і точних наук, як М. Копернік (теорія геліоцентричної системи світу, 1543 р.), Ч. Дарвін (вчення про еволюцію, 1959 р.), Г.І. Мендель (закони спадковості, 1865 р.), А. Ейнштейн (теорія відносності, 1915 р.) є всесвітньо відомими і не будуть забуті.

Саме ці науки розвивалися в останні століття надзвичайно швидкими темпами. Лише в 1665 р. відкрита клітинна будова рослин (Р. Гук), в 1683 р. – описані бактерії (А. ван Левенгук), в 1839 р. – створена теорія клітини (Т. Шванн), а вже в 2012 р. з'явилася перша синтетична жива бактеріальна клітина (К. Вентер). А хто міг припустити на перших Олімпійських іграх сучасності (Афіни, 1896 р.), що через сто років, в 2012 р., високотехнологічні протези дозволять виступити на аналогічних (не параолімпійських) іграх, безногому бігунові (південноафриканець Оскар Пісторіус)? В 1985 р. винайдені вуглецеві нанотрубки волокна, що повторюють м'язи (Р. Керл, Г. Крото, Р. Смоллі й Х. О'Брайєн). Скоро інваліди одержать нові руки, ноги й органи, і управляти ними можна буде однією лише силою думки.

В 1676 р. уперше була обчислена швидкість світла (О. Рьомер), в 1687 р. – відкритий закон гравітації (І. Ньютон), а сьогодні вже перестають дивувати космічні досягнення і ми чекаємо понад світлової швидкості. Людина побувала на Місяці, поблизу вивчає

Марс, Сатурн і Юпітер. Навколо нашої планети обертається кілька тисяч супутників, що дозволяє нам зателефонувати в будь-яку точку планети, доступними стали тисячі телевізійних каналів.

Точність відкриттів разюча: в 1956 р. К. К. Леттерсон визначив вік Землі – 4,55 млрд. років, в 1918 р. обчислена відстань до туманності Андромеди і відкриті інші галактики у Всесвіту (Е. Епін, Х. Шеплі, Г. Кертіс, Е. Хаббл). 1919 р. – перша штучна ядерна реакція (Е. Резерфорд), 1942 р. – теоретично доведена можливість одержання ядерної енергії (Е. Ферми), а вже в 1954 р. почала діяти перша атомна електростанція (сьогодні діє 440 ядерних реакторів). В 1828 р. розроблені основи ембріології (К. фон Бер), 90-е роки ХХ століття відкрили епоху біотехнологій, а вже через одне десятиліття за допомогою методу екстракорпорального запліднення (П. Стептоу і Б. Едвардс) народилося більше двох мільйонів людей. Сьогодні ж медицина пішла ще далі – жінки народжують собі онуків, якщо їхні дорослі діти нездатні на це самі, жінки запліднюються насінням уже померлих чоловіків...

Інші відкриття в медицині і психології: виникнення ятрохімії – хімічної фармакології (Т. Парацельс, 1523 р.), наукової анатомії (1543 р., А. Везалій), вчення про вищу нервову діяльність (І. Павлов, 1897 р.), відкриття груп крові (К. Ландтштейнер, 1901 р.), психоаналіз (З. Фрейд, 1905 р.), хіміотерапія (П. Эрлих, 1910 р.), пеніцилін (А. Флеминг, 1929 р.), інсулін (Ф. Г. Бантинг, 1921 р.). В 1967 р. здійснена перша пересадка людського серця (К. Барнард), а сьогодні такі операції зроблені вже десяткам тисяч людей. Проведені клінічні випробування антиретровірусних препаратів і сьогодні людство на порозі перемоги над СНІДом. Прояснився взаємозв'язок між мікробами і харчуванням та хворобами. Спеціальний браслет на руці виконує роль вашого особистого лікаря-дієтолога. Вивчено шляхи видалення з організму одряхлілих кліток і ось-ось буде «еліксир молодості», розроблено штучні мінерали, що очищають воду і повітря, тобто є надія серйозно поліпшити екологічний стан планети...

Можуть похвалитися успіхами і представники багатьох суспільних наук. Ще в 340 році до н.е. Аристотель дав світу формальну логіку, яка використовується дотепер. В 440 році до н.е. зародилася історична наука (Геродот), а в 50 роки н.е. Пліній Старший підготував свою «Природну історію» в 37 книгах. Більш пізні досягнення суспільних наук: основи загального мовознавства В. фон Гумбольдта (1830 р.), археологічна теорія К.Ю. Томсена

(1836 р.) і історична теорія Л. М. Моргана (1877 р.), економічні теорії А. Сміта (1776 р.), Д. Рікардо (1817 р.), К. Маркса й Ф. Енгельса (1848 р.), Дж. М. Кейнса (1936 р.).

А от досягнення наук про державу і право, у т.ч. кримінального права, у списку найбільших досягнень людства не значаться; про які-небудь відкриття в галузі кримінальних покарань не юристам зовсім невідомо.

Юристи ж із часів створення Біблії і до сьогодні удосужились додуматися лише до того, що покарання за злочини повинне бути справедливим й адекватним. Про це писали Платон, Вальсамон, Томас Мор, Томас Гоббс, Гуго де Гроот Гроцій, Крістіан Томазій, Якоб Фішер, Шарль Луї де Монтеск'є, Вольтер, Чезаре Беккарія, Еммануїл Кант, Георг Гегель, Ансельм Фейєрбах, Ієремія Бентам, Микола Таганцев, Франц фон Аркуш, Еміль Дюркгейм, Марк Ансель й інші, а також десятки вчених нового часу – Л.Б. Багрій-Шахматов, І.М. Гальперін, І.І. Карпець, Г.А. Крігер, І.С. Ной, П.П. Осіпов, М.Д. Шаргородський – і сотні сучасних науковців. А от як зробити, щоб воно реально стало таким? Це – дотепер загадка.

Необхідність справедливих покарань констатована в положеннях Міжнародного пакту про цивільні і політичні права (1966 р.), Мінімальних стандартних правилах ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням («Токійські правила», 1990 р.), Резолюції Комітету міністрів Ради Європи про деякі заходи покарання, альтернативні позбавленню волі (№ (76) 10, 1976 р.), Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про переповнення в'язниць і зростання кількості ув'язнених (№ R 99 (22), 1999 р.) та ін.

Чи змінилося щось по суті в національному законодавстві? Візьмемо КК України. Просто кидаються в очі такі його недоліки:

1) санкції за більш як 300 злочинів, переважно таких, що не є не тяжкими і особливо тяжкими, не мають альтернативних видів основного покарання і передбачають лише одне можливе покарання – позбавлення волі;

2) ряд санкцій статей, що передбачають відповідальність за тяжкі й особливо тяжкі злочини, без якого-небудь обґрунтування, яке могло б впливати з диспозиції відповідної статті, передбачають можливість призначення позбавлення волі в межах від 3 до 15 (від 3 до 12, від 2 до 10, до 8 і т.п.) років, тобто КК України дозволяє за те саме діяння різним людям призначати абсолютно різні покарання. Санкції включають сотні варіантів

застосування дванадцяти видів покарань у різних з'єднаннях і пропорціях, при цьому передбачено: кілька десятків варіантів застосування штрафу – з найрізноманітнішими нижніми та верхніми межами; тридцять дев'ять (!) варіантів позбавлення волі (на строк до 2, до 3, до 4, від 2 до 4, до 5, від 2 до 5, від 3 до 5, до 6 від 2 до 6, від 3 до 6, від 4 до 6, до 7, від 2 до 7, від 3 до 7, від 4 до 7, від 5 до 7, до 8, від 2 до 8, від 3 до 8, від 4 до 8, від 5 до 8, від 2 до 10, від 3 до 10, від 5 до 10, від 7 до 10, від 3 до 12, від 5 до 12, від 6 до 12, від 7 до 12, від 8 до 12, від 8 до 12, від 8 до 13, від 7 до 14, від 3 до 15, від 5 до 15, від 6 до 15, від 7 до 15, від 8 до 15, від 9 до 15, від 10 до 15). Ряд санкцій охоплює «зону дії» відразу двох або трьох категорій злочинів (наприклад, у ч. 2 ст. 267, ч. 3 ст. 404, ч. 3 ст. 414 КК – позбавлення волі від 3 до 12 років). Така варіативність – свідчення безсистемності, відсутності будь-яких критеріїв розподілу. Український законодавець про типові санкції, очевидно, ніколи не чув;

3) при порівнянні між собою злочинів, санкції за вчинення яких (що грають, як відомо, роль формального класифікатора за ступенем тяжкості) зовсім однакові, доводиться зробити висновок про те, що нібито цілком однаковим є ступінь тяжкості злочинів, передбачених, наприклад:

– ч. 1 ст. 119 (убивство з необережності) і ч. 2 ст. 350 (умисне нанесення побоїв громадянину, що виконує громадський обов'язок);

– ч. 3 ст. 161 (порушення рівноправності громадян, що спричинило загибель людей) і ч. 4 ст. 185 (крадіжка у великих розмірах);

– ч. 2 ст. 130 (зараження іншої особи невиліковною інфекційною хворобою) і ч. 1 ст. 328 (необережне розголошення державної таємниці без тяжких наслідків);

– ч. 2 ст. 437 (ведення агресивної війни) і ч. 3 ст. 289 (незаконне заволодіння транспортним засобом вартістю понад \$16 тисяч);

4) з іншого боку, суттєво відрізняються санкції, установлені за злочини, які майже не відрізняються ні за своїм характером, ні за фактичним ступенем суспільної небезпеки. Наприклад:

– умисне знищення об'єктів, що мають важливе народно-господарське або оборонне значення (ст. 113) – позбавленням волі від 8 до 15 років (особливо тяжкий злочин), а шляхів сполучення, споруджень на них, рухомого складу або суден (ч. 1 ст. 277) – лише штрафом до 100 неоподаткованих мінімумів до-

ходів громадян або виправними роботами до 2 років, або позбавленням волі до 3 років (злочин середньої тяжкості);

- убивство двох чи більше осіб з необережності (ч. 2 ст. 119), - позбавленням волі від 5 до 8 років (тяжкий злочин), а необережне знищення чужого майна, що спричинило загибель людей (ст. 196) - виправними роботами, обмеженням волі або позбавленням волі до 3 років (злочин середньої тяжкості).

Подібних прикладів можна навести десятки.

Таким чином, зі століття в століття кращі мислителі людства й учені юристи в питанні про кримінальне покарання просунулися, прямо скажемо, недалеко... І це сильно: використовувати на практиці теорію відносності й не навчитися розрізняти злочини за їхньою дійсною тяжкістю! Це потужно: синтезувати клітину й дозволяти судді визначати покарання за його розсудом - «зі стелі»! Це неймовірно: запускати кораблі на Марс і вирішувати правові конфлікти за допомогою вбивства злочинця!!! [Станом на 1 січня 2012 р. смертна кара як вид покарання зберігається в законодавстві і сім її способів (у т.ч. такі як обезголовлення і побиття камінням) застосовуються на практиці в 68 країнах світу. Серед цих країн і такі технологічно розвинуті, як Китай, Південна Корея, Сінгапур, США, Японія].

Чому успіхи криміналістичної науки настільки несуттєві? У чому причина такого відставання юридичних наук і зокрема кримінального права? Невже лише в тому, що не існує Нобелівської премії з юриспруденції?

Або в тому, що кримінально-правова, як і будь-яка інша юридична наука, забуває про необхідність, по-перше, можливого лише на стику наук врахування природних закономірностей розвитку суспільства та людини і, по-друге, пошуку можливостей для максимально більш точного відбиття в нормах законів досягнень інших наук, насамперед суміжних, - соціології, кримінології, кримінальної статистики, психології, психіатрії, медицини?

Що необхідно зробити для того, щоб покарання було на ділі максимально справедливим й адекватним (максимально точно відповідало вчиненому злочину)? Думаю, насамперед йдеться про наступне:

1. Статистика. Необхідно розробити і прийняти загальні вимоги до кримінальної статистики, які повинні бути відбиті у відповідному міжнародному договорі і згодом - у національному законодавстві кожної держави. Різні системи обліку злочинів по-

винні доповнювати одна одну. При цьому повинні враховуватися не тільки абсолютний рівень і коефіцієнт злочинності, її структура і динаміка, але також індексуватися судимість, латентність, суспільна небезпека, віктимізація тощо. Повинна існувати по кожному виду злочину повна картина всіх обставин його вчинення, починаючи з характеристики суб'єкта і його мотиву та закінчуючи докладними характеристиками діяння і потерпілого. І, зрозуміло, повинна бути повна картина юридичних наслідків злочину – покарання й інших заходів кримінально-правового характеру, звільнення від покарання, причин припинення переслідування і реальних наслідків такого припинення.

2. Анкетування й опитування. Офіційні статистичні дані – за будь-якого ступеня їх досконалості – обов'язково повинні доповнюватися даними віктимологічних опитувань населення. Їхня суть – анонімне репрезентативне з'ясування даних про те, як часто їм доводилося бути жертвами злочинів (і яких саме – від насильницьких до корупційних) протягом певного часу й у певній місцевості. Крім того, обов'язково потрібно ввести в практику метод самозвіту (Self-Report Survey) – чи вчиняв сам опитаний які-небудь злочини, якщо так, то які, де, коли. Зрозуміло, таке опитування не підходить для одержання даних про вбивства й зґвалтування, але цілком припустиме для збирання інформації про дачу хабарів, купівлю наркотиків або зброї тощо, тобто інформації, надання якої саме по собі є підставою для звільнення респондента від відповідальності за це діяння.

3. Усвідомлення того факту, що світ є математичним. Отже, математичним має бути і кримінальний закон. Якщо ми проголошуємо необхідність призначення адекватного покарання, то повинні визначити й належні критерії тяжкості злочинів і здійснити їхню точну градацію, а якщо говоримо про необхідність призначення покарання в межах відповідної санкції із всебічним, повним і точним врахуванням положень Загальної частини Кримінального кодексу, то неминучим є введення в кримінальні кодекси типових санкцій.

4. Експертний супровід кримінального процесу. Настав час зрозуміти, що кримінальний процес – це не сфера чисто юридична. Це сфера соціальна. Вона підлягає дослідженню насамперед психологами, медиками, економістами, соціологами, а також істориками. Якщо ми дійсно вважаємо важливим урахувати при призначенні покарання особистість підсудного, як пишемо у сво-

їх законах, то для надання прокурорам і суддям консультацій, що стосуються особливостей особистості підсудного й обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, які стосуються сфери суб'єктивного, уведення посад судових психологів повинне стати правилом у всіх країнах. З часом дійде черга і до нейрохірургії на службі у кримінального права.

Е.В. Харитонова,

*кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедри уголовного права
(Национальный университет
«Юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого»)*

РОЛЬ НАУЧНЫХ ШКОЛ В ФОРМИРОВАНИИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ

Обобщение признаков, присущих феномену научной школы, приводит современных ученых-научковедов к необходимости выделения таких наиболее значимых ее признаков: наличие учителя – известного авторитетного ученого, генератора идей, лидера, имеющего оригинальную новаторскую научную программу; наличие учеников и возможностей для пополнения школы; связанность единым научным подходом к решению проблем, являющихся предметом исследования, и методами реализации научно-исследовательской программы; творческая атмосфера коллектива, поощрение самостоятельного новаторского мышления; значимость научных результатов, полученных школой; авторитет школы и ее представителей в своей отрасли знания [8, с. 9–10]. Выделяют такие типы научных структур, которые называют научными школами: 1) научно-образовательная школа (сплоченный вокруг достаточно известного ученого небольшой коллектив, в котором научные исследования совмещены с обучением); 2) исследовательская школа – сравнительно небольшой коллектив ученых, непосредственно сплоченный вокруг лидера и в основном состоящий из его прямых или косвенных учеников разных поколений, разрабатывающий определенное научное направление; 3) национальная школа (под которой понимаются национальные особенности определенного научно-